

⁴² SHA, Ant. Pius, 3, 3, 105 / Пер. С. П. Кондратьєва // ВДИ. — 1957. — № 2. — С. 248.

⁴³ *Ростовцев М. И.* Указ. соч. — С. 3—5; «Свобода» могла бути втрачена в лютбий момент, оскільки права міст були закріплені законом (*Marquardt J.* Op. cit. — S. 80). Наприклад, Кізік був позбавлений «свободи» на п'ять років (*Dio Cass.*, 54, 73), а в 25 р. втратив її зовсім (*Dio Cass.*, 57, 24). Тіра в період республіки була «вільною», а при Августі втратила «свободу» (*Abbott F. F., Johnson A. C.* Op. cit. — P. 42). Візантій вдруге отримав «свободу» за Нерона, а за Веспасіана втратив її знову (*Ранович А. Б.* Указ. соч. — С. 72). Ахайя, Лікія, Родос, Самос, Кілікія та Камагена були позбавлені «свободи» за Веспасіана (*Paus.*, 7, 17, 4; *Suet. Vesp.*, 8; *Apoll; Tuap.*, 5, 41), причому Веспасіан, позбавивши Грецію «свободи», примусив повернути ті суми, які були даровані їй Нероном (*Dio Cass.*, 63, 14, 1—2).

⁴⁴ *Marquardt J.* Op. cit. — S. 84.

⁴⁵ *Marquardt J.* Op. cit., S. 70—71; *Жебелев С. А.* Указ. соч. — С. 100, 138—211.

⁴⁶ *Suet. Caes.*, 25.

⁴⁷ *Кудрявцев О. В.* Указ. соч. — С. 119.

⁴⁸ *Моммзен Т.* История Рима. — М., 1941. — Т. 3. — С. 449—450; Там же. — Т. 5. — С. 299.

⁴⁹ *Sherwin-White A. H.* Op. cit. — P. 188; *Машкин Н. А.* Из истории римского гражданства // Изв. АН СССР. Сер. История и философия. — М., 1945. — Т. 2, № 5. — С. 365, 372; *Сестон В.* Римское гражданство // XII Междунар. конгр. ист. наук. — М., 1970. — С. 2—7; *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический... — С. 83—84.

⁵⁰ *Plut. Praec. ger. reip.*, 32; *Moralia*, 824 C. / Пер. Л. А. Ельницького.

⁵¹ *Жебелев С. А.* Указ. соч. — С. 366; *Abbott F. F., Johnson A. C.* Op. cit. — P. 46.

⁵² *Моммзен Т.* История Рима. — Т. 3. — С. 453; *Сергеев В. С.* Принципат Тиберия // ВДИ. — 1940. — № 2. — С. 88—91.

⁵³ *Premierstein A.* Corrector // RE. — 1901. — Bd 4. — S. 1646—1647; *Jones A. H. M.* Op. cit. — P. 136—137; *Кудрявцев О. В.* Указ. соч. — С. 146.

⁵⁴ *Моммзен Т.* История Рима. — Т. 5. — С. 239—240.

⁵⁵ *Машкин Н. А.* Принципат Августа: Происхождение и социал. сущность. — М.; Л., 1949. — С. 405—408; *Кудрявцев О. В.* Указ. соч. — С. 88.

⁵⁶ *Plin. Epp. ad Trai.*, 10, 92.

⁵⁷ *Jones A. H. M.* Op. cit. — P. 132.

⁵⁸ *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Указ. соч. — С. 92.

⁵⁹ *Sherwin-White A. H.* Op. cit. — P. 189.

С. В. ПОЛІН

Хронологія ранньоскіфських пам'яток

При розробці хронології найпізнішого перед- та ранньоскіфського періодів виникають певні труднощі за відсутністю надійних абсолютних дат. Створено відносну хронологічну схему розвитку матеріальної культури населення Північного Причорномор'я скіфського часу. Існує багато досі невикористаних даних для визначення абсолютної хронології найпізніших ступенів цього часу. Для ранньоскіфського, особливо для найпізнішого передскіфського періоду, вони майже відсутні. Це відбилося в розробці кількох схем етнокультурного розвитку населення Північного Причорномор'я, які опираються на різні абсолютні датування цих періодів¹.

Останнім часом в цій проблемі сталися істотні зрушення, зумовлені нагромадженням нових джерел, що дало можливість запропонувати уточнену загальну абсолютну хронологію VII—V ст.*

А також простежити в розвитку поки що одну, проте дуже важливу для датування категорію матеріальної культури — бронзові наконечники стріл**.

Розглянемо досліджені матеріали. Кургани біля х.*** Красное Знамя на Північному Кавказі (Ставропольський край) датовані В. Г. Пет-

* Тут і далі йдеться про ст. до н. е.

** Автор щиро вдячний С. Б. Буйських, В. І. Ключко, А. І. Кубишеву, К. К. Марченко, Б. М. Мозолєвському, С. Я. Ольговському, В. М. Отрешко, В. В. Отрошенко за дозвіл використати неопубліковані матеріали; В. В. Рубану, Є. В. Черненко — за вичерпні консультації; Л. К. Галаній, Г. І. Смирновій — за цінні зауваження та поради.

*** х., хут. — хутор.

ренко серединою — третьою чвертю VII ст. (к. № 6 раніше датувався кінцем VII — початком VI ст.)². В. Г. Петренко вважає, що Келермеські кургани належать до більш пізнього часу, хоча і припускає наявність серед них комплексів VII ст. Тому кургани біля хут. Красное Знамя та ряд пам'яток Північного Кавказу включено до передкелермеської групи. Дослідниця поділила виділені пам'ятки на ранні та пізні, хоча загалом відносить їх до відрізка часу, меншого за півстоліття.

Виходячи з перебільшених уявлень про часову близькість всіх курганів біля хут. Красное Знамя, обґрунтованих на схожості поховальних споруд, В. Г. Петренко продатувала виявлені в них речі другою половиною VII — початком VI ст.: двокільчасті та стременоподібні вудила, ромбічні та овальні наконечники стріл³. Однак підтвердити свою думку археологічними комплексами того ж часу їй не вдалося. В Комарівському могильнику двокільчасті вудила відсутні⁴, а ті, що пов'язуються В. Г. Петренко та Н. Л. Членовою з Келермесом, не можуть бути безперечно віднесені до нього, тому що вони депаспортизовані⁵. Єдина знахідка таких виробів в к. № 20 поблизу с. Нартан⁶ разом з окремими речами передскіфського типу при загальному характері більшості інвентарю з найдавнішими з Келермеських курганів, можливо, свідчить про більш ранню дату цього комплексу в межах VII ст. Невдале посилання на дати пам'яток Лісостепового Подніпров'я, де відома знахідка в комплексі двокільчастих та стременоподібних вудил (Жаботин, к. 2). За уточненими датами дані комплекси слід рахувати давнішими.

Підтвердження співіснування двокільчастих та стременоподібних вудил в більш ранній час (період співіснування чорногорівських та новочеркаських пам'яток) одержані О. М. Лесковим при розкопках могильника на р. Фарс (Північний Кавказ). За його датою — це друга половина VIII — початок VII ст., а за загальноприйнятою — не пізніше VIII ст.⁷

Таким чином, ранні та пізні пам'ятки, за В. Г. Петренко, різночасові. Група пам'яток, датована серединою — третьою чвертю VII ст. (за ассирійськими виробами), характеризується наявністю стременоподібних вудил, псалій та наконечників стріл келермеських типів (х. Красное Знамя, к. № 1, 3, 7). Більш давні комплекси різняться вузdeckовими наборами новочеркаського типу або стременоподібними вудилами з псаліями передскіфських форм, ромбічними наконечниками стріл нарівні з новочеркаськими та келермеськими (х. Красное Знамя, к. 9; х. Олексіївський; Ставропольський курган 1953 р.). Про існування останніх в цей час свідчить набір стріл з кургану біля х. Обривського, за О. І. Тереножкіним — VIII—VII ст.⁸ (рис. 1; 2).

Л. К. Галаніна, досліджуючи вузdeckові набори Келермеських курганів, встановила синхронність 1-го та 2-го (розкопки М. І. Веселовського) групи Краснознам'янських курганів, датованих за ассирійськими виробами серединою — третьою чвертю VII ст., та продатувала інші (розкопки Д. Г. Шульца) — останньою чвертю VII ст., не пізніше початку VI ст.⁹ Таким чином, з комплексів В. Г. Петренко передкелермеськими і за часом, і за складом речей можна вважати лише найраніші, які різняться формами вузди та наконечників стріл. Кургани, датовані за ассирійськими виробами, є верхньою хронологічною межею для передкелермеських комплексів Краснознаменського могильника і загалом для всієї передкелермеської групи пам'яток. О. О. Іессен вперше виділив докелермеські пам'ятки і поділив їх на дві групи. Керуючись пізнім датуванням Келермеських курганів, автор визначив абсолютний вік передкелермеської групи другою половиною — рубежем VII—VI ст. Час її появи не визначений через відсутність даних. Передкелермеська група, за О. О. Іессеном, пов'язана з келермеською стременоподібними вудилами і ромбічними дволопатовими наконечниками з шипами, які подібні до дволопатових овальних наконечників келермеського типу. Різняться ці групи не лише ромбічними наконечниками, а й вузdeckовими приладами новочеркаського типу: великі кільця з рухомими під-

вісками, псалії та ін. Дещо раніша новочеркаська група, віднесена дослідником до VIII ст., відрізнялась двокільчастими вудилами і наконечниками стріл новочеркаського типу при спільних формах вуздечкового приладдя. Підкреслюючи генетичний зв'язок всіх виділених груп, О. О. Ієссен припускав їх власниками як кімерійців, так і скіфів¹⁰.

О. М. Лєсков відніс новочеркаські пам'ятки до найдавнішого ступеню скіфської культури — передкелермеського (кінець VIII — остан-

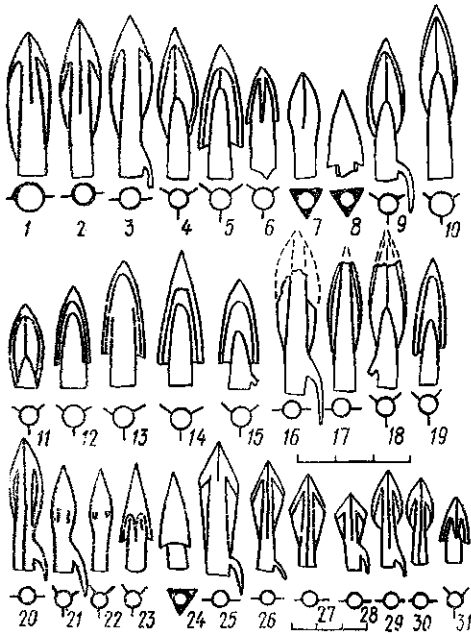

Рис. 1. Наконечники стріл VIII—VII ст. до н. е.:

1—15 — Келермес — за П. Рау; 16—19 — Жув'їрка, к. 406; 20—24 — Красное Знамя, к. 1, південна гробниця; 25 — Красное Знамя, к. 9 — за В. Г. Петреню; 26—27 — хут. Олексіївський; 28—31 — Ставропольський курган 1953 р. — за А. І. Тереножкіним, В. А. Іллінського.

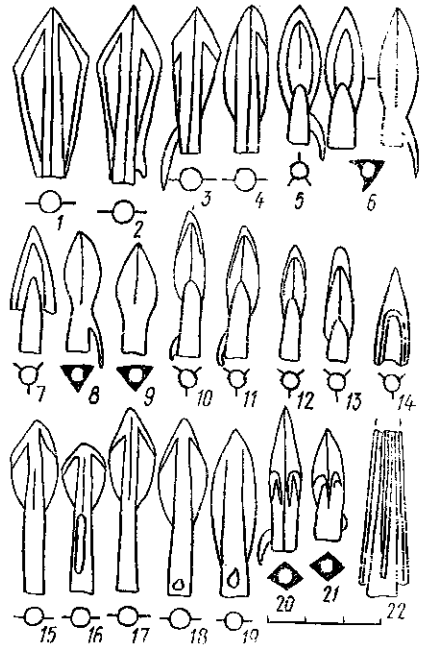

Рис. 2. Наконечники стріл VIII—VII ст. до н. е.:

1—9 — Глянище — за Т. В. Барцевою; 10—22 — хут. Обривський — за Тр. VIII АС.

ня чверть VII ст.). Конкретні пам'ятки він датує за еволюційним принципом — в міру зростання скіфських елементів. Найпізнішими вважаються комплекси з зображеннями в звіриному стилі, віднесені ним до третьої чверті VII ст. Центральноазіатські матеріали та їх дати не враховані. Кімерійці і скіфи, за О. М. Лєсковим, споріднені народи, культура яких сформувалась в Причорномор'ї на ранньозрубній основі¹¹.

В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін, прихильники гіпотези східного походження скіфів, спираючись на ассирійські джерела, в яких зафіксовано пересування скіфів в Азії в 70-х рр. VII ст., віднесли їх появу в Північному Причорномор'ї на початок VII ст. До кінця VIII ст. тут існувала культура новочеркаського типу, на їх думку, кімерійська. Саме з появою скіфів у Причорномор'ї вони пов'язували повсюдне поширення подовжено-ромбічних наконечників стріл і комплексів, новочеркаських в основі, з окремими скіфськими речами. За таким принципом вони виділили ряд скіфських пам'яток, віднесених до початку — першої половини VII ст. (Кам'яномостський могильник, Лермонтовський роз'їзд, кургани біля х. Олексіївський та станиці Махошевської, Енджа, Білоградцев) (Рис. 1; 3). Дослідники вважали, що жодних археологічних підтверджень появи скіфів в Північному Причорномор'ї та їх проникнення на Кавказ і Закавказзя раніше початку VII ст. немає¹².

Ассирійські джерела з інформацією про перебування скіфів в Азії не обмежують час їх появи в Північному Причорномор'ї та Північному Кавказі. Їх наявність тут значно раніше допускали чимало дослідників, що також обгрунтовано писемними джерелами.

Археологічні дані теж не підтверджують гіпотезу В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна. Ромбічні наконечники та стременоподібні вудила, поширення яких вони пов'язують з появою скіфів, не є чимось принципово новим в цьому регіоні. Широке використання стременоподібних вудил на чорногорівському етапі кімерійської культури IX—VIII ст. було встановлене О. І. Тереножкіним. Не виключена можливість їх появи ще в білозерській час¹³.

Матеріали О. М. Лескова ілюструють безперервне існування стременоподібних вудил в Північному Причорномор'ї з чорногорівського до скіфського часу. Ромбічні наконечники типу Енджа-Жаботин нерозривно пов'язані з наконечниками IX—VIII ст. типу Малої Цимбалки та Високої Могили і також не можуть розглядатися як інновація VII ст.

Не підтверджується і думка про одноразову одночасову появу скіфської культури в Північному Причорномор'ї та про швидку механічну заміну нею кімерійської. Існують скіфські пам'ятки не пізніше початку VII ст., основний речовий набір яких представлено виробами новочеркаських типів. Проте і в Келермеских курганах другої половини VII — початку VI ст. окремі кінські убори оздоблені за новочеркаськими традиціями. Цілком очевидно, що процес появи та зміни кімерійської культури скіфською досить тривалий, і обмежувати датування пам'яток часом, коли допускається поява скіфів, не виправдано ні історичними, ні археологічними даними.

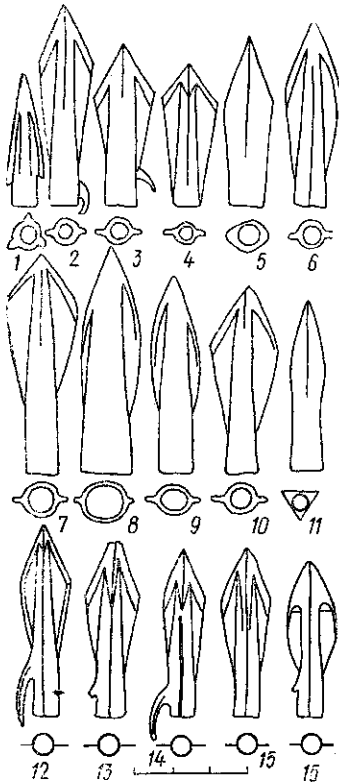

Рис. 3. Наконечники стріл VIII—VII ст. до н. е.:
1—6 — Енджа — за Р. Поповим;
7—11 — Білоградць — за Г. Тончеву, 12—16 — Жаботин, к. 524.

Матеріали Аржана підтвердили давність існування елементів скіфської культури. М. П. Грязнов навів переконливі аналогії речам з Аржана серед пам'яток Північного Причорномор'я лише передскіфського часу і датував його VIII—VII ст.¹⁴ О. І. Тереножкін вказував на належність пам'яток з аналогіями до чорногорівського етапу — IX—VIII ст., як повинен датуватися і сам Аржан¹⁵. М. П. Грязнов проаналізував пам'ятки ранньоскіфського часу азіатського регіону, що традиційно датуються VII—VI або VII—V ст. (Уйгарак, Тагіскен, Тасмола, інші могильники Центрального Казахстану, деякі комплекси Семиріччя і Паміру) і вказав на відсутність переконливих аналогій цим пам'яткам в ранньоскіфських курганах Північного Причорномор'я. В них знайдено вуду, наконечники стріл та ін., що характерно для передскіфських комплексів. Нещодавно була уточнена дата пам'яток майємирського етапу в межах VIII—VII ст.¹⁶

Все вищесказане є підтвердженням широкого побутування старожитностей скіфського типу протягом всього VIII ст. в культурі населення Алтаю і Туви. Таким чином, і пам'ятки Північного Причорномор'я повинні розглядатися з позицій, запропонованих М. П. Грязновим при вивченні пам'яток ранньоскіфського часу азіатського регіону. Тому новочеркаські в основі комплекси з окремими речами скіфських типів повинні датуватися згідно хронології матеріальної культури передскіфсь-

кого періоду, зокрема новочеркаського етапу VIII—VII ст., а не пов'язуватися з уявною появою скіфів на початку, чи, як вважалося недавно, в середині — другій половині VII ст. Поділ таких пам'яток за наявністю чи відсутністю в них скіфських речей на пізні скіфські та ранні кімерійські не зумовлений джерелами, а є штучним і впливає виключно з концептуальних міркувань. Новочеркаські та передкелермеські старожитності ми вважаємо синхронними. Вірогідним є виявлення скіфських старожитностей в комплексах Причорномор'я чорногорівського часу.

В середині VII ст. новочеркаські та ромбічні типу Енджа-Жаботин наконечники не вживаються. Їх замінили інші — келермеських типів, які з'явилися ще в новочеркаський час (рис. 1—3). Поширена думка про існування ромбічних наконечників протягом ранньоскіфського часу. За А. І. Мелюковою ці вироби * належать до передскіфського періоду і в скіфський час зустрічаються порівняно рідко. Вони відомі в комплексах першої хронологічної групи другої половини VII — першої половини VI ст.: Жаботин к. № 524 (30 екз.); Келермес к. № 1, 2 (розкопки М. І. Веселовського) (10 з 66); Аксютинці к. № 469 (1 з 11); Журівка к. № 406 (24 з 52 бронзових і 70 залізних); Осняги к. № 1 (3 з 10); Скоробір к. № 4 (3 з 8); Ленківці (5 з 28); Курилівка к. № 77 (1 з 5); Глинище (8 з 65); к. № 474 між сс. Оситняжка та Пастирське (1 з 9); Берестяги к. № 82 (1 з 13). Ромбічні наконечники зафіксовані навіть в наборі другої групи з к. № 401 біля Журівки (рубіж VI—V ст.)¹⁷.

Наявність ромбічних стріл в Келермеських курганах відзначена і В. Г. Петренко. Проте за наведеними в публікації рисунками можна говорити лише про наконечники з асиметрично-овальною голівкою¹⁸. В. А. Іллінська, яка спеціально вивчала хронологію ромбічних наконечників стріл, не знаходила їх в Келермесі¹⁹. Особисте вивчення келермеських наконечників в фондах Ермітажу дає можливість стверджувати відсутність серед них ромбічних форм. Лише умовно два-три екземпляри можна віднести до таких. Походження інформації про наявність ромбічних наконечників в к. № 406 біля Журівки вяснити не вдалося. У фондах Ермітажу наявні залізні, кістяні та шість бронзових наконечників келермеських типів в дуже поганому стані (рис. 1, 16—19). Вірогідно, зауваження О. О. Бобринського, що більшість наконечників не збереглась²⁰, відноситься до бронзових. П. Д. Ліберов заперечував наявність ромбічних наконечників в кургані біля Ленківців²¹. За Г. Т. Ковпаненко, наконечники стріл в кургані біля Курилівки представлені виключно трилопатовими, а в к. № 1 з урочища Осняги, к. № 4 урочища Скоробор — дволопатовими з овальною голівкою. В к. № 82 поблизу Берестяг виявлено один бракований екземпляр, форма голівки не визначена²². Наконечники з курганів № 469 поблизу Аксютинець та № 474 між сс. Оситняжка та Пастирське мають дуже плавну геометрію лопатей²³, явно не ромбічну.

Виявлення великої кількості ромбічних наконечників в к. № 401 біля Журівки розглядається як підтвердження існування дволопатових, зокрема ромбічних, до початку V ст. Однак, як встановила В. Г. Петренко, цей набір стріл пов'язаний з названим курганом П. Рау, а за ним А. І. Мелюковою, помилково. За О. О. Бобринським, тут знайдено лише 19 бронзових наконечників: «всі тригранні, з втулками та без них»²⁴.

Безперечно ромбічними є наконечники лише з курганів біля Глинища, № 524 з Жаботина (рис. 2; 3). Останній Є. Ф. Покровська відносила до найдавніших скіфських курганів Північного Причорномор'я, а В. А. Іллінська — до передкелермеського часу²⁵. Б. З. Рабінович вважає курган біля Глинища архаїчним. При наявності базисного наконечника (за хронологією П. Рау — початок V ст.), він відніс комплекс

* Ми користуємося класифікацією скіфських наконечників стріл А. І. Мелюкової — перша—четверта типологічні групи.

до часу не пізніше кінця VI ст., хоча коло пам'яток, використаних для аналогій, охоплювало найдавніші скіфські пам'ятки²⁶. А. І. Мелюкова за старими датами Келермеських курганів появу базисних та опорновтулкових наконечників, наявних в Мельгуновському кургані та Старшій Могилі, синхронних Келермесу, відносила до другої чверті VI ст., а їх широке поширення та побутування — лише до початку V ст. За сучасним датуванням Келермесу їх поява відсувається до початку VI ст., що підтверджується знаходженням в урартській фортеці Тейшебаїні, яка загинула не пізніше цього часу. За А. І. Мелюковою та Т. Б. Барцевою в кургані з Глинища базисних наконечників немає²⁷. За наконечниками стріл ця пам'ятка також відноситься до передкелермеських.

В Північному Причорномор'ї є ще кілька комплексів, датованих за античною керамікою межами другої половини VII ст., з наборами стріл або речей лише келермеських типів: Темір-гора — третя чверть VII ст.²⁸, Цукур-ліман — кінець VII ст.²⁹, х. Хапри, к. № 1, п. 25 — рубіж VII—VI ст.³⁰

Вихід з ужитку ромбічних наконечників в середині VII ст. підтверджується їх відсутністю на грецьких поселеннях Нижнього Подніпров'я, заснованих в другій половині VII ст. Тут відомі всі типи наконечників стріл, які в цей час вживались в Скіфії.

Подібна картина простежується в комплексах другої половини VII ст. в Закавказзі. Ромбічні наконечники відсутні в комплексі Зів'їє³¹. Також помилкова їх згадка серед знахідок в урартській фортеці Тейшебаїні³². Час загибелі фортеці (відповідно, і верхня хронологічна межа скіфського комплексу знахідок) датується в межах від 625 до 590 рр. до н. е.³³ В Аргіштхінілі, що загинув одночасно з Тейшебаїні, траплялись наконечники лише овальної форми³⁴.

Якщо для VII ст. схема розвитку наконечників стріл в загальних рисах прояснюється, то цього не скажеш про VI ст. За дивовижним збігом обставин в Причорномор'ї поодинокі кургани VI ст., датовані за античною керамікою, не містять зброї та вузди. Практично ми позбавлені можливості простежити протягом VI ст. в розвитку жодну категорію скіфської матеріальної культури. Тому для визначення верхньої хронологічної межі побутування наконечників келермеських типів (перша група), часу їх заміни наконечниками другої групи, який збігається із зміною пам'яток архаїчного часу (старшої журівської групи, або келермеського типу), середньоскіфськими (молодшої журівської групи), розглянемо їх хронологію. Матеріали для цього є тільки в Лі-состеповому Подніпров'ї.

Відносна хронологія пам'яток Правобережжя слідує: жаботинські, синхронні новочеркаським та передкелермеським, пізніше — старшої журівської групи, синхронні келермеським, і пам'ятки молодшої журівської групи, що їх змінюють.

При визначенні хронології Жаботинського поселення Е. Ф. Покровська виходила з аналогій кераміки найдавнішого шару пам'ятки кераміці чорноліських городищ, найпізнішого горизонту, — кераміці ранньоскіфських городищ. Те, що ми слідом за В. А. Іллінською, за керамікою та передскіфськими типами речей називаємо курганами жаботинського часу, вона пов'язувала з середнім горизонтом поселення. Абсолютне датування поселення Е. Ф. Покровська визначила на рівні розробки хронології свого часу: в межах другої чверті VII — першої половини VI ст.³⁵

В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін виділяли час існування Жаботинського поселення в окремий перехідний етап від передскіфської чорноліської до скіфської культури пам'яток старшої журівської групи. З різними горизонтами поселення вони синхронізували конкретні кургани. Хронологічні рамки етапу обмежені VII ст., хоча датування найдавніших курганів починається з кінця VIII ст., а жаботинський етап переважно синхронізується з новочеркаським етапом кіммерійської культури VIII—VII ст.

При визначенні жаботинського етапу ми маємо на увазі час існування другого горизонту Жаботинського поселення та пов'язаних з ним речовими комплексами курганів, які за провідними типами речей (вужда, наконечники стріл) повністю відповідають новочеркаським та передкелермеським пам'яткам³⁶, й також повинні датуватися раніше середини VII ст., і в цілому належать до періоду VIII—VII ст.

Матеріали келермеських типів на Жаботинському поселенні, за думкою В. А. Іллінської, фіксують припинення життя поселення не пізніше рубежу VII—VI ст. За сучасними датами час їх появи на поселенні може бути визначений серединою — третьою чвертю VII ст., що підтверджується наявністю тут грецької кераміки другої половини VII ст.³⁷ Ми вважаємо, що поява келермеських старожитностей на Жиботинському поселенні пов'язана з загальним поширенням в Придніпровському Лісостепу пам'яток келермеського типу (старшої журівської групи) в другій половині VII ст. На можливість виділення ранніх пам'яток цього типу вказав О. І. Тереножкін. Він звернув увагу на поєднання в комплексі кургану V в Рижанівці форм зброї, аналогічної Келермесу та Старшій могилі, з мілкими неорнаментованими черпаками з високими ручками з відростками (жаботинських типів), більш архаїчними, ніж грушеподібні черпаки, які звичайно трапляються в курганах старшої журівської групи. Це дало підставу О. І. Тереножкіну датувати цей курган в межах старшої журівської групи найранішим часом³⁸. На Правобережжі поєднання жаботинської кераміки з речами келермеських типів відомі в кк. №№ 453 та 454 поблизу м. Макіївки, 471 біля Оситняжки, 346 в Текліно, 6 в Берестнягах, 35 та 40 в Бобриці, 77 в Курилівці, 100 біля Синявки та в кургані біля Піщальників.

Вік пам'яток старшої журівської групи, визначений за старим датуванням Келермеських курганів, датуванням дзеркал так званого «ольвійського» типу, охоплював все VI ст. Вони змикаються з пам'ятками молодшої журівської групи, вік яких за античною керамікою визначений з кінця VI ст. При уточненні дати Келермесу стало можливим віднести появу пам'яток старшої журівської групи на Правобережжі до середини — третьої чверті VII ст.

Розглянемо підстави датування верхнього хронологічного рубежу цієї групи. Зупинимось на датуванні дзеркал «ольвійського» типу. Ряд дослідників відносили їх до виробів Ольвії, на основі чого і визначалась їх хронологія. Продукцією Ольвії С. І. Капошина та А. І. Фурманська вважали і дзеркала з вертикальним руків'ям з лісостепового Подніпров'я. Нині встановлено, що широке поширення таких виробів спостерігається в культурах Євразії VIII—VI ст.³⁹ Час їх появи — доба пізньої бронзи⁴⁰. Відсутність їх серед знахідок в Ольвії, де наявні всі типи дзеркал, що поширювались в Скіфії, вказує на хронологічний розрив між часом їх побутування і виникненням Ольвії (друга чверть VI ст.). Питання про грецьке походження таких дзеркал відпадає. Т. Б. Барцева встановила за складом металу їх східне походження. Все це з врахуванням нової дати Келермесу вказує на більш ранній час побутування цих дзеркал, який обмежується початком VI ст.

Існує думка, яка базується на омолоджених датуваннях пам'яток келермеського типу і знахідках в більш пізніх пам'ятках Подніпров'я у повторному використанні, що дзеркала з вертикальним руків'ям існують тут протягом VI ст.⁴¹ За цим висновком визначена верхня хронологічна межа побутування цих виробів в Євразійському регіоні. Такі дзеркала виявлено в к. № 400 в Журівці⁴², надійно датованому рубежем VI—V ст. та похованні рубежу ери в Поволжі⁴³, що слід розглядати як анахронізм.

Дзеркала так званого «ольвійського» типу В. М. Скуднова відносила, за деяким винятком, до скіфських. Появу в Скіфії дзеркал з ~~руків'ям~~ руків'ям дослідниця кваліфікує як місцеве відтворення античних зразків в скіфському стилі⁴⁴. За сучасними даними в цьому регіоні ~~розстежується~~ існує інший генезис таких дзеркал.

А суцільнолітні та спаяні дзеркала на території Північного Казахстану і Середньої Азії відомі з доби пізньої бронзи⁴⁵. В Європейських степах серед випадкових знахідок відомо два дзеркала з прямими припаяними (?) руків'ями, орнаментованими аналогічно руків'ям передскіфських і ранньоскіфських кинджалів⁴⁶, що і визначає час їх виробництва.

Для дзеркал «ольвійського» типу з Придніпров'я та Північного Кавказу Т. Б. Барцева встановила різний склад металу, що вказує на існування принаймні двох центрів виготовлення: західного та східного. Питання про участь Ольвії в їх виробництві дослідниця залишила відкритим за браком даних. Деякі грецькі дзеркала виготовлені також з західної сировини, але з цієї ж сировини виготовлено від чверті до треті (в різні періоди) всіх скіфських бронзових речей в Придніпровському лісоству. С. Я. Ольговський дотримується думки, що Ольвія не мала відношення до виготовлення цих дзеркал⁴⁷. На жаль, він оперує обмеженими даними. Таким чином, питання про походження та виготовлення дзеркал «ольвійського» типу є значно ширшим і виходить за межі ольвійської проблематики. Не претендуючи на їх розв'язання, зупинимось на деяких моментах. За В. М. Скудновою, ці дзеркала можна поділити на дві групи.

Перша, яка відповідає традиціям скіфського звірного стилю, виявлена виключно за межами Ольвії і не представлена в ній документованими знахідками (з Роменських курганів, ст. Кримгіреевської, Маріупольського району, Подолії, Трансільванії, Гуляй-городу к. 38, Мачухи та Ольвії — № 5, 6, 8 першої, 3, 4 другої, 3, 8, 9, 17 третьої типологічних груп за В. М. Скудновою). Дзеркало № 3 з Ольвії — безпаспортне, а № 17 з некрополю Ольвії відрізняється від інших наявністю під диском додаткової фігурки оленя, виконаної дуже недбало, що виключає його з нашої першої групи. Дзеркала з пантерами В. М. Скуднова порівнювала з зображенням Келермеської пантери.

Друга група, яку можна виділити за спостереженнями В. М. Скуднової, відзначається деякою деградацією зображень, стилістично повинна бути більш пізньою. Останні походять переважно з некрополей Ольвії та Березані з поховань другої треті VI — початку V ст.⁴⁸

Для дзеркала з поховання 30/1940 некрополя Ольвії Т. М. Кніпович відзначила деградацію зображення баранячої голівки на руків'ї, схематизацію та перетворення на чисто орнаментальний мотив. Канелюри на руків'ї ледь позначені. Поховання датоване нею серединою VI ст.⁴⁹ Навкратійський кубок з поховання належить до початку VI ст.⁵⁰ Можливе більш раннє датування комплексу — в межах першої половини VI ст. Для часу, в який лише припускається початок виробництва подібних дзеркал, ми маємо виріб з усіма ознаками деградації, що, за нашими уявленнями, повинно завершувати розвиток еволюційного ряду.

Дзеркала «ольвійського типу» знайдені в комплексах Скіфії разом з наконечниками першої хронологічної групи VII — першої половини VI ст. (за А. І. Мелюковою) (Гуляй-город, к. № 38; Братішов, к. № 2; Кам'яномостський могильник, розкопки 1954 р.; Мінгечаур)⁵¹. В Південному Приураллі в кургані біля Преображенки таке дзеркало знайдено з наконечниками²⁵, які відповідають скіфським другої групи другої половини VI — першої половини V ст. (за А. І. Мелюковою). Набори стріл з найдавніших поховань Ольвії за складом включені дослідницею в другу групу⁵³. Різномасштабність дзеркал з Ольвії та Скіфії добре пояснює стилістичні особливості кожної групи дзеркал, відзначені В. М. Скудновою.

Невірною є спроба В. А. Іллінської уточнити дату к. 38 в Гуляй-городі на підставі схожості великого ромбічного наконечника з цього комплексу з наконечником, знайденим в Ольвії. Обидві знахідки належать до передскіфського часу і не можуть визначати дату комплексів. С. І. Капошина найближчі аналоги ольвійському наконечнику наводила

серед передскіфських з Малої Цимбалки⁵⁴. Інші стріли з к. 38 в Гуляй-городі відносяться до келермеских типів. Кілька дволопатеких наконечників належать до рідкісного різновиду — з однією подовженою лопаттю-шипом, виявлених лише в комплексах VII — початку VI ст. (Шукур-ліман, хут. Хапри, Старша Могила).

З наших досліджень випливає різночасовість дзеркал так званого «ольвійського» типу, знайдених в Скіфії та в некрополі Ольвії, за якою датування дзеркал з Ольвії не може бути підставою для омолодження

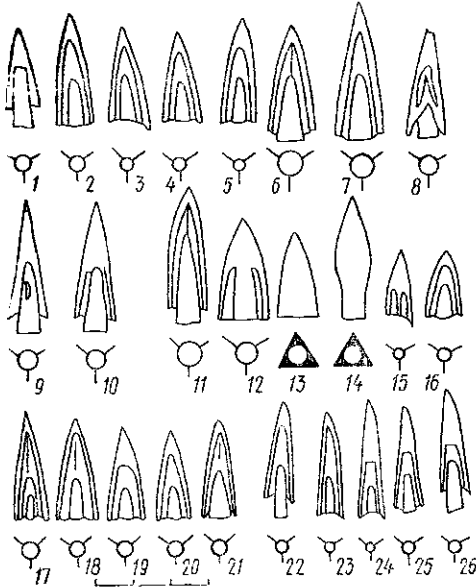

Рис. 4. Наконечники стріл з курганів Скіфії кінця VI — першої чверті V ст. до н. е.:

1—8 — Яблонівка к. 1 (Гостра Могила) — за В. Г. Петренко; 9—10 — к. між Ромейківкою та Петраківкою; 11—14 — Журівка, к. «Г» — за В. Г. Петренко та Н. І. Бокій; 15—16 — Журівка, к. 423 — за В. Г. Петренко; 17—21 — Журівка, к. 396; 22—26 — Єлизаветівське городище, к. 30, п. 2 — за І. Б. Брашинським.

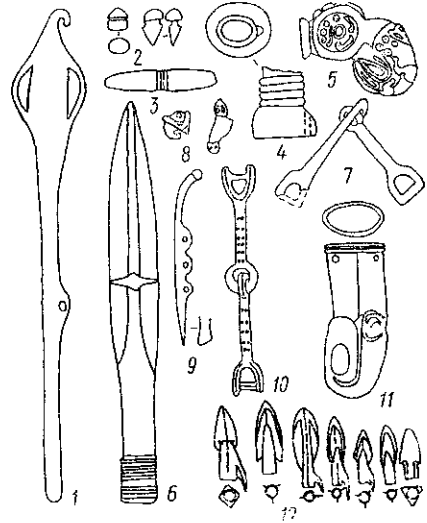

Рис. 5. Основні типи речей з впускних поховань Реп'яховатої Могили та кургана біля Новоолександрівки:

1 — залізни прорізні навшаря; 2 — кістяні стовбчики, 3 — застіжки сагайдаків; 4 — кістяні «утюжки»; 5 — кістяні наконечники луків; 6 — залізни наконечники списів з імітацією обмотки на втулці; 7 — залізни стременоподібні вудила; 8 — кістяні псалії; 9 — залізни трипетельчасті псалії; 10 — бронзові стременоподібні вудила; 11 — наконечники піхов мечей; 12 — наконечники стріл.

пам'яток старшої журівської групи. Тому слід визнати невдалою спробу А. І. Фурманської підправити дату Кам'яномостського поховання з дзеркалом на підставі ольвійських датвань⁵⁵. Слід також відзначити, що дзеркало з Братішова є місцевим наслідуванням «ольвійського» типу дзеркал, що ще раз підтверджує давність появи цього типу виробів.

Час існування старшої журівської групи поширювався В. А. Іллінською до кінця VI ст. на підставі датування к. 447 біля Журівки, визначеного за іонійською мискою, датованою Н. О. Онайко в межах VI ст.⁵⁶ та дзеркалом, яке, за В. М. Скудновою, різко відрізняється від інших дзеркал «ольвійського» типу. Аналогії йому невідомі, і воно не може датуватися за ольвійськими знахідками. Інвентар кургану (грушоподібний черпак, корчага, цвяхоподібні шпильки) дуже близький до комплексів Правобережжя старшої журівської групи, що вказує на його датування в межах першої половини VI ст.

Для пізнього датування старшої журівської групи В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін використали комплекс к. 423 біля Журівки (рубіж VI—V ст.)⁵⁷. Проте інвентар кургану не відповідає пам'яткам групи і в першу чергу це стосується наконечників стріл: 55 трилопатеких базисних та один дволопатекий, випадковий в наборах стріл цього часу

Таблиця 1. Зустрічність основних типів речей в комплексах келермеського типу другої половини VII—початку VI ст.

№ під*	Пам'ятки																		
	Реп'яховата могила	Новоолександрівка	Келермес*	Красное Знамя*	Темір-гора*	Зівйе*	Дар'ївка*	Нижні Сірогози	Журівка, к. 406	Журівка, к. 407	Журівка, к. 432	Мала Офірна	Мак'ївка, к. 453	Перебіяці	Старша могила	Попівка, к. 3	Константинівськ на Дону	Підгородце, к. 3	Комарівський могильник, п. 3
1	+		+	+					+										
2	+			+	+			+			+					+			
3	+			+	+			+			+			+					
4		+		+	+			+			+			+					+
5			+		+	+								+			+		+
6	+								+			+							+
7	+			+									+						
8	+			+							+			+					
9	+			+						+			+	+	+	+			+
10	+			+									+	+	+				
11	+			+									+	+	+		+		
12	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+

* Комплекси, що надійно датовані другою половиною VII ст. до н. е.

** Цифрові позначення відповідають номерам речей на рис. 5.

(В. Г. Петренко)⁵⁸ (рис. 4, 15, 16). Курган належить до молодшої журівської групи, як його і визначала В. А. Ілліньська раніше⁵⁹.

Для визначення верхньої хронологічної межі пам'яток старшої журівської групи і, відповідно, келермеського типу принциповим є датування поховань курганів Реп'яховата Могила та біля Новоолександрівки⁶⁰. (Мова йде про впускні поховання.) Аналіз інвентаря поховань вказує на їх синхронність основній групі пам'яток келермеського типу. Комплекси цієї групи з надійно визначеною датою належать до VII — початку VI ст. (Келермес, Красное Знамя, Цукур-ліман, Темір-гора, Зівйе, Дар'ївка, Хапри). Ми включили до таблиці найхарактерніші типи речей пам'яток келермеського типу (рис. 5).

Нечисленність кожної з категорій речей (крім вудил, псалій і наконечників стріл*) свідчить про їх короткочасне побутування, тому не слід відривати комплекси Реп'яховатої Могили і Новоолександрівки від часу існування основного масиву пам'яток VII ст. (табл. 1).

З Реп'яховатої Могили походить розчавлена ґрунтом бронзова посудина, опублікована як античний кратер. С. Я. Ольговський реставрував посудину. За морфологічними особливостями та результатами спектроаналітичного дослідження він виключив її античне походження і визначив як казан кавказького виробництва, ручки якого близькі до виготовлених в Урарту та Малій Азії. Є підстави вважати цей казан трофеем або наслідуванням східним типам часів скіфських передньо-азіатських походів і датувати VII, не пізніше початку VI ст. Бронзові посудини близької форми були знайдені в урартській фортеці Тейшебаїні⁶¹.

Для датування обох комплексів була використана виключно антична кераміка. Амфора з Реп'яховатої Могили визначена авторами публікації як фасоська другої половини VI ст. Новоолександрівська в свій час визначалась І. Б. Брашинським як самоська і датована другою половиною VI ст. або навіть початком V, але не раніше середини VI ст. Амфора з Реп'яховатої Могили того ж типу, має ті самі морфологічні особливості та майже однакові метричні характеристики. Категорич-

* Серед стріл з Новоолександрівки автори вбачають навіть кілька ромбічних. Звичайно, це наконечники з порушеною плавністю загострення допатеї, а не жаботанського типу, що добре видно на рисунку, — без пояснень ромбічність залишилась би непоміченою.

ність І. Б. Брашинського в обмеженні датування обґрунтована тільки загальними міркуваннями про тенденції в розвитку стандартів амфорної тари і фактичних підстав не має. Як писала Н. О. Лейпунська, через відсутність стратиграфічних даних хронологія архаїчних амфор поки що багато в чому має гіпотетичний характер⁶². Як вказував І. Б. Брашинський відносно самоських амфор, «доступний для дослідження матеріал достатній лише для того, щоб висловити лише попередні гіпотези»⁶³. За основними параметрами і морфологічними особливостями наші амфори дуже близькі до самоських та іонійських кінця VII — початку VI ст., виділених В. Грейс⁶⁴. За профілюванням деталей знаходять повні відповідності серед фрагментів самоських амфор Ягорлицького поселення в Нижньому Подніпров'ї другої половини VII — першої половини VI ст.⁶⁵

У Реп'яховатій Могилі знайдено жовтоглиняний глечик, розписаний червоною фарбою. Морфологічно він відрізняється від зразків другої половини VI ст. Звичайно такі вироби відносять до іонійської продукції другої половини VI — початку V ст. Проте хронологія простої іонійської кераміки, на відміну від художньої розписної, розроблена недостатньо.

Необхідність передатування Реп'яховатої Могилі на Новоолександрівки впливає з характеру скіфських старожитностей. Завдяки В. В. Рубану ми маємо сучасні визначення античної кераміки. Амфори належать до класу мілетських кінця VII ст. Глечик за формою відповідає посуду кінця VII — першої половини VI ст. Дата комплексів — не пізніше початку VI ст.⁶⁶

В Лісостеповому Дніпровському Лівобережжі відносна хронологія пам'яток відповідає Правобережжю. Тепер можна виділити комплекс передкелермеського часу (курган в Глинищі). За наявністю жаботинської кераміки можна віднести до ранньокелермеських ряд пам'яток Поворскля (Мачухи, кургани 1, 11, 37; Лихачівка, к. 8). В Посуллі для виділення ранньокелермеських курганів потрібно знайти відповідні критерії.

Архаїчні кургани Лівобережжя датувались за аналогіями в пам'ятках келермеського типу та старшої журівської групи. Абсолютне датування комплексів цієї території практично неможливе. В. А. Іллінська датувала одну з провідних посульських пам'яток келермеського типу, курган біля хут. Шумейко, за чорнофігурним кіліком кінцем VI ст. Н. О. Онайко встановила непричетність кіліка до цього комплексу⁶⁷.

Дзеркала «ольвійського» типу з Роменських курганів та з могильника біля уроч. Мачухи за В. М. Скудною належать до реалістичних зразків звіриноного стилю, тобто є одними з найбільш ранніх.

Час переходу до пам'яток типу молодшої журівської групи в Лісостеповому Лівобережжі визначений за аналогіями Правобережжя⁶⁸.

Підсумовуючи дослідження з хронології пам'яток старшої журівської групи, відзначимо, що даних для поширення їх датування на все VI ст. немає. Всі надійно датовані комплекси келермеського типу належать до другої половини VII — початку VI ст. Кургани молодшої журівської групи датовані за античною керамікою кінцем VI ст. Дані для визначення часу переходу від пам'яток старшої журівської групи до молодшої (в цілому для Скіфії від ранньоскіфських, архаїчних або келермеських до середньоскіфських) в пам'ятках як Лісостепової, так і Степової Скіфії відсутні. В зв'язку з цим дуже цінними є матеріали грецьких поселень Нижнього Подніпров'я. За останні роки тут досліджена велика група поселень VII—V ст. Встановлена їх надійна абсолютна хронологія⁶⁹, в кожному з них знайдені бронзові наконечники стріл, які за типами повністю відповідають скіфським. Вони представлені першою (Ягорлик, Березань), другою (Бейкуш, Велика Чорноморка, Чортовате-7, Аджигол-1, Стара Богданівка-2, Козирка-9, Куцуруб-1, Березань, Ольвія) і третьою (Бейкуш, Велика Чорноморка, Куцуруб-1, Березань, Ольвія) хронологічними групами⁷⁰ (рис. 6; 7). Вста-

новлення надійної хронології поселень дає можливість уточнити час зміни груп наконечників стріл VII—V ст.

Навіть на Березані та Ягорлику, заснованих у другій половині VII ст., відсутні ромбічні наконечники жаботинського типу, які за В. А. Іллінською побутували до кінця VII ст., хоча з Нижньодніпровських пісків походить ряд їх випадкових знахідок. В районі Ягорлицького поселення знайдений ромбічний наконечник типу Енджи VIII—VII ст.⁷¹ Один ромбічний наконечник походить з Ольвії, про що була мова вище. Аналогічний наконечник знайдено на території міста в дореволюційні роки⁷². Всі ці знахід-

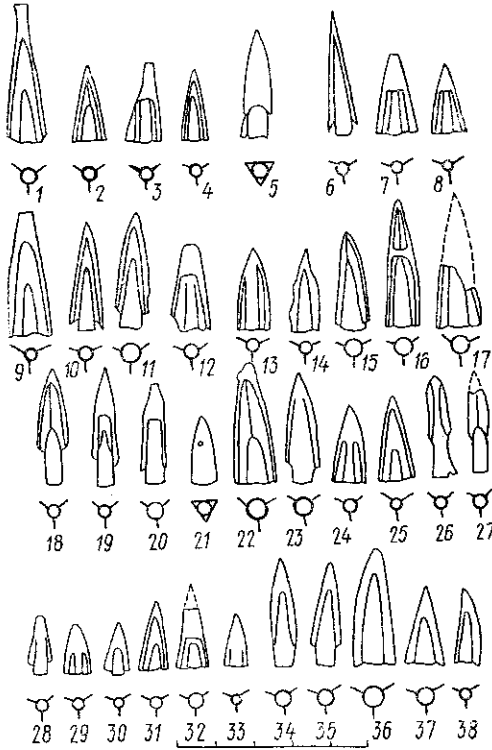

Рис. 6. Наконечники стріл приольвійських поселень VI — першої чверті V ст. до н. е.: 1—5 — Бейкуші; 6—8 — Козирка 9, 9—25 — Велика Чорноморка; 27—33 — Стара Богданівка 2; 34—38 — Куцуруб 1.

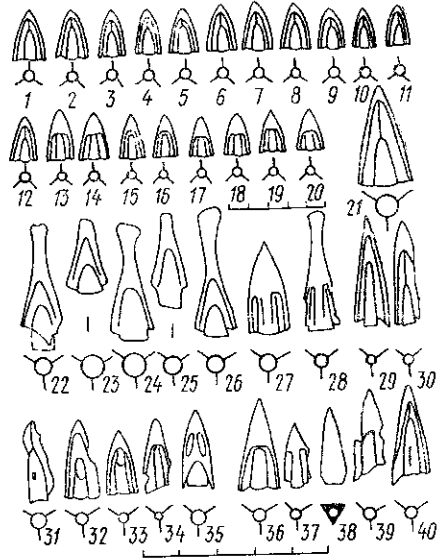

Рис. 7. Наконечники стріл Ольвії, приольвійських поселень VI — першої чверті V ст. до н. е.: 1—28 — Ольвія — за П. Рау та С. Я. Ольговським; 29—35 — Чортовате 7; 36—40 — Аджигол 1.

ки випадкові, не пов'язані з часом існування поселень і належать до попереднього періоду. Цілком очевидне існування хронологічного розриву між часом їх побутування і появою грецьких поселень в другій половині VII ст., що добре узгоджується із спостереженнями на пам'ятках Скіфії того ж періоду.

Наконечники келермеських типів (першої групи) знайдені лише на найдавніших поселеннях (Ягорлик, Березань), заснованих у другій половині VII ст. На всіх інших, що датуються з другої чверті VI ст. і пізніше, знайдені наконечники другої та третьої груп (рис. 6; 7). З поселень Стара Богданівка-2, Бейкуш, Велика Чорноморка походять одиничні наконечники першої групи, що слід розглядати як випадкові. Оpubліковані А. І. Фурманською як дволопатеві овальні наконечники стріл «з залишками ливників на вершині та необробленою втулкою» з Ольвії⁷³ є монетами-стрілками.

Таким чином, час зміни наконечників стріл першої групи наконечниками другої за матеріалами приольвійських поселень визначається не пізніше другої чверті VI ст. З цього часу наконечники поселень та м. Ольвії представлені базисними типами. Завдяки цьому висвітлюється характер знахідок наконечників в Пантикапеї. Лише два з них нале-

жать до першої групи (дволопатеві, овальні, з шипом) і, мабуть, пов'язані з поселенням кінця VII — початку VI ст. Всі інші, з шарів VI — початку V ст., належать до базисних та опорно-втулкових наконечників другої групи. Деякі можуть бути віднесені до третьої групи⁷⁴. А. І. Мелюкова час зміни наконечників стріл першої групи наконечниками другої визначила за наборами стріл поховань некрополя Ольвії та курганів Скіфії другої половини VI — початку V ст. Вона вважала, що на цій підставі «зміна форм, пануючих в сагайдачних наборах першої групи, відбулась десь у другій половині VI ст. до н. е. Однак найчастіше трапляються комплекси стріл другої групи з початку V ст. до н. е.»⁷⁵ Цей висновок прямо суперечить висновкам з хронології наконечників міста Ольвії, навколишніх поселень та Пантикалею.

Ольвійські поховання були сумарно датовані В. М. Скудновою за античною керамікою, знайденою лише в деяких з них. В наборах стріл з поховань з керамікою другої половини VI ст. знайдені за деякими винятками наконечники другої групи (поховання 1; 10; 48/1912; 37; 78; 91/1913, та не враховані В. М. Скудною 100; 108/1911). Віднесення до цього часу поховань без датуючих матеріалів з аналогічними наборами стріл, не викликає заперечень (58/1904; 82/1911; 99/1913; 10/1914). Однак в інших похованнях без датуючих матеріалів серед стріл досить багато наконечників першої групи, які за матеріалами міста Ольвії та її поселень не можуть датуватися пізніше другої чверті VI ст. Цим часом ми і пропонуємо датувати поховання 6/1909; 12; 76/1910; 54; 66; 107/1911. (Рис. 8; 9). Мабуть, відзначені поховання складають найдавнішу групу некрополя Ольвії.

В похованнях другої половини VI ст. (1/1912; 91/1913) є трилопатеві наконечники з ромбічною голівкою, внутрішньою або ледве виступаючою втулкою (рис. 9, 1, 37—40). А. І. Фурманська та В. М. Скуднова пов'язували їх появу в некрополі Ольвії з Грецією⁷⁶. За І. Н. Медведською, такі наконечники були на озброєнні середньоазійських стрільців з луків, які перебували на службі в Ахеменідів, і потрапили в Грецію разом з персидською армією⁷⁷. За А. І. Мелюковою та К. Ф. Смирновим, на території Скіфії та Сарматії відомо кілька таких наконечників. Їх походження на савроматській території К. Ф. Смирнов пов'язував з Північним Причорномор'ям, хоча і відзначав знахідки в Середній Азії та Персеполі. Ймовірно, це перші археологічні свідчення походу Дарія в Скіфію.

Для старшої та молодшої журівських груп пам'яток Придніпровського Лісостепу, для яких властиві наконечники відповідно першої та другої груп, час їх зміни фіксує перехід від пам'яток старшої до пам'яток молодшої журівської групи. За матеріалами приольвійського району цей час визначається не пізніше другої чверті VI ст.

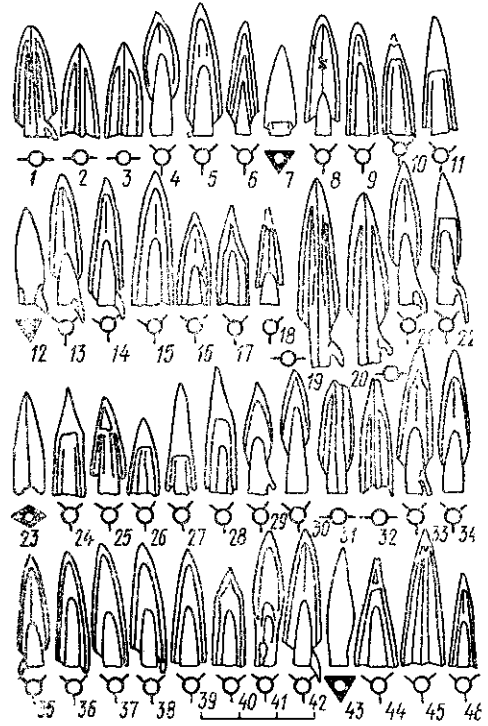

Рис. 8. Наконечники стріл з поховань некрополя Ольвії першої половини VI ст. до н. е.:

1—11 — поховання 66/1911; 12—18 — п. 76/1910; 19—34 — п. 12/1910; 35—40 — п. 6/1909; 41—46 — п. 107/1911.

Серед наконечників з Бейкушу, Великої Чорноморки, Куцурубубу-1 наявні типи третьої групи, за А. І. Мелюковою — друга половина V — початок IV ст. (рис. 6; 7). Переважна більшість пізньоархаїчних приольвійських поселень (до них належать всі досліджені) припиняє існування в кінці першої чверті V ст. Таким чином, час побутування наконечників другої групи за матеріалами приольвійських поселень та некрополю Ольвії визначається в межах першої половини — початку V ст.

У похованнях некрополю Ольвії та курганах Скіфії другої половини VI — початку V ст. знайдено набори стріл з наконечниками другої групи (Марицине, к. 3; Журівка, к.

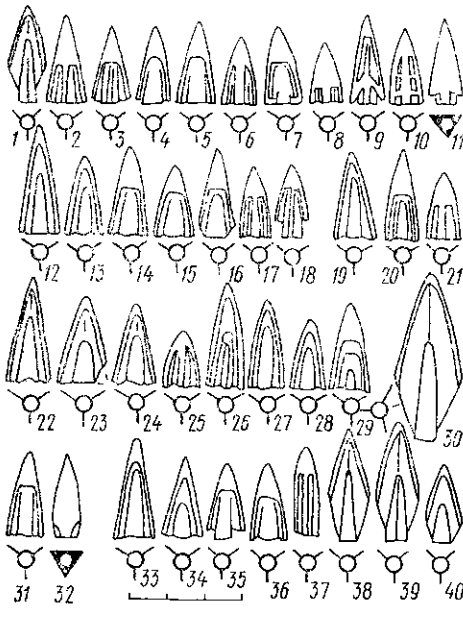

Рис. 9 Наконечники стріл з поховань некрополю Ольвії другої половини VI — початку V ст. до н. е.:

1—11 — п. 91/1913; 12—18 — п. 87/1913; 19—21 — п. 99/1913; 22—29 — п. 48/1912; 30, 31 — п. 100/1911; 32—40 — п. 1/1912.

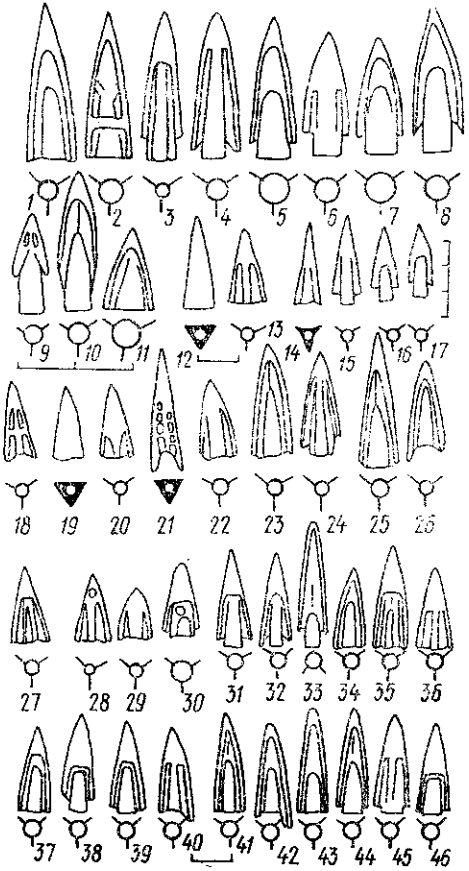

Рис. 10. Наконечники стріл з курганів Скіфії кінця VI — початку V ст. до н. е.

1—11 — Марицине, к. 3 — за М. Ебертом; 12—13 — Пекарі, к. 411 — за Л. К. Галаніною; 14—17 — Дніпрорудний — за В. Ю. Мурзіним; 18—30 — Макіївка, к. 491 — за Л. К. Галаніною; 31—46 — Журівка, к. 400.

«Г», 396, 400, 423; Яблунівка, к. 1 (Гостра Могила); курган між Ромейківкою та Петраківкою; Макіївка, к. 491; Пекарі, к. 411⁷⁸ (рис. 4; 10).

В той же час в комплексах рубежу VI—V ст. і першої чверті V ст. з'являються набори наконечників третьої групи (Дніпрорудний⁷⁹, некрополь Єлизаветівського городища, к. 30, п. 2) (рис. 4). Поховання датоване за хіоською амфорою першою половиною — серединою V ст.⁸⁰, з чим погодитися не можна. Така амфора знайдена в Марицині в к. 3, датованому за чорнолаковим кіліком 525—480 рр. За матеріалами розкопок в Греції цей тип амфор датується раніше 480 р.⁸¹ В Істрії така амфора датована в межах VI ст.⁸² В. В. Рубан датував цей тип (III Б його класифікації) кінцем першої — початком другої чверті V ст.⁸³ В своїх розробках він доводив існування приольвійських поселень до середини V ст., в той час як воно припиняється в кінці першої чверті. Найкращим підтвердженням ранньої дати таких амфор є знахідка разом амфор типів III Б, III А, — за В. В. Рубаном, кінця VI — початку

V ст. — в кургані біля м. Орджонікідзе на Нікопольщині⁸⁴. Повну зміну наконечників другої на третю групу демонструють кургани другої чверті V ст. (Німфей, к. 24 1876 р.⁸⁵; Аксютинці к. 2 (розкопки Самоквасова) *, некрополь Ольвії, п. 4/1949⁸⁷; Берестяги, к. 4⁸⁸; Ізобільне, к. 4, група Дідова Могила⁸⁹); середини — другої половини V ст.: Семибратні кургани, к. 2⁹⁰, 1-а Завадська могила *, Корніївка, к. 2⁹², Стеблів, кк. 3 та 12⁹³, оточення Чортомлика к. 24⁹⁴, Ізобільне, к. 14, п. 2⁹⁵,

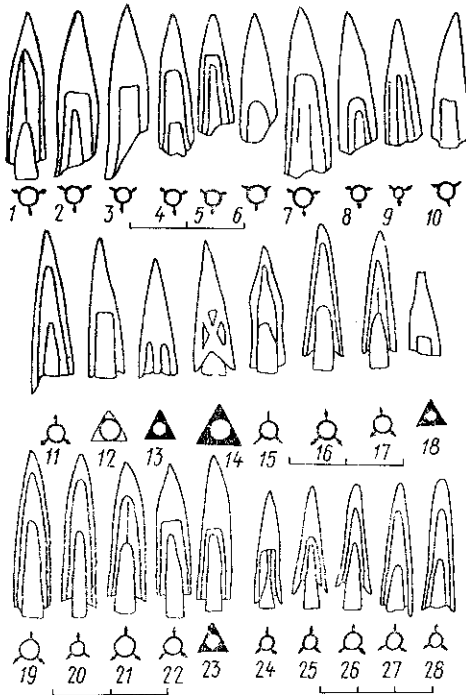

Рис. 11. Наконечники стріл з курганів Скіфії другої чверті V ст. до н. е.:

1—10 — Німфей, к. 24 1876 р. — за Л. Ф. Сіланг'євою; 11—18 — Аксютинці, к. 2, розкопки Д. Я. Самоквасова — за А. І. Мелюковою; 19—23 — Берестяги, к. 4 — за А. І. Мелюковою; 24—28 — Ізобільне, група Дідова могила, к. 4 — за Б. М. Мозолевським.

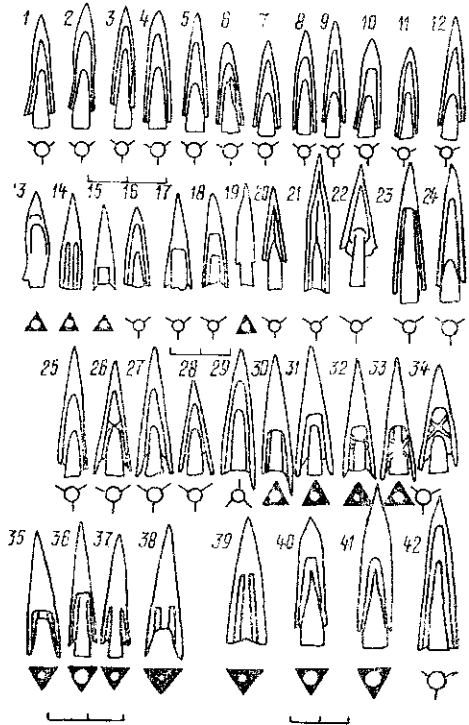

Рис. 12. Наконечники стріл з комплексів другої—третьої чверті V ст. до н. е.

1—12 — Ольвія, некрополь, п. 5/1949 — за С. І. Капошиною; 13—22 — Семибратні кургани, к. 2 — за Є. В. Черненко; 23—24 — Ізобільне, к. 14, п. 1 — за Б. М. Мозолевським; 25—38 — Корніївка, к. 2, п. 2 — розкопки В. В. Отрошенко; 39—42 — 1-ша Завадська могила — за Б. М. Мозолевським.

Софіївка, к. 16⁹⁶ (рис. 11—13). Наші висновки повністю підтверджують припущення Є. В. Черненко про більш ранне — в межах V ст. — побутування наконечників стріл, які традиційно датуються IV ст. до н. е.⁹⁷

На рубежі V—IV ст. входять у вжиток наконечники четвертої групи⁹⁸.

За новими даними ми пропонуємо такі хронологічні рамки для груп наконечників стріл, виділених А. І. Мелюковою:

— перша група — VII — перша чверть VI ст. до н. е. Нижня хронологічна межа невідома. Час існування новочеркаських та типу Енджи — Жаботин наконечників VIII—VII ст. обмежується серединою VII ст.;

— друга група — не пізніше початку VI — початок V ст. до н. е. Першою половиною VI ст. обмежене побутування в Скіфії змішаних наборів з наконечниками першої та другої груп;

* Н. О. Онайко датувала кілік з цього кургану серединою V ст. Цей тип кіліків датується більш раннім часом — другою чвертю V ст.⁹⁶

* Хіоські опуклогорлі амфори пізніх типів — середини V ст. Також датує цей тип амфор В. В. Рубан (тип VI А). І. Б. Брашинський без всякої аргументації датував такі амфори третьою чвертю V ст.⁹¹

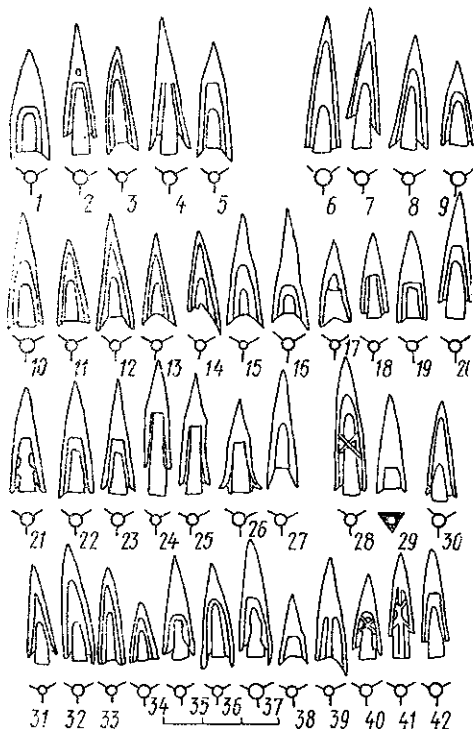

Рис. 13. Наконечники стріл з курганів Скіфії середини — другої половини V ст. до н. е.:

1—5 — Стеблів, к. 3; 6—27 — Стеблів, к. 12 — за В. І. Ключко; 28—29 — Богданівка, к. 3, п. 1; 30 — група Чортomla, к. 24, п. 1; 31—42 — Софіївка, к. 16.

сельності пам'яток і слабкої заселеності степів під час його візиту. Більше не існує. Пам'ятки з наконечниками третьої групи в степах Північного Причорномор'я кількісно ненабагато поступаються пам'яткам IV ст.

С. В. ПОЛИН

Хронология раннескифских памятников

Резюме

На основании накопления новых данных, пересмотра датировок предлагаются уточненные абсолютные датировки различных групп раннескифских и непосредственно предшествующих им во времени памятников.

Письменные и археологические источники не дают оснований для ограничения в датировках комплексов новочеркаского типа с отдельными скифскими вещами временем предполагаемого появления скифов в Северном Причерноморье в начале VII в. до н. э. Эти памятники должны датироваться согласно хронологии позднейшего предскифского периода, в частности новочеркаского этапа VIII—VII в., аналогично центральноазиатским. Общность основного вещевого комплекса свидетельствует о синхронности предкелермесских, новочеркаских и жаботинских памятников в пределах VII — первой половины VII в. до н. э.

Возраст келермесских и синхронных им памятников старшей журавской группы в Приднепровской Лесостепи определяется в пределах второй половины VII—первой четверти VI в. до н. э. Время перехода от памятников старшей к памятникам младшей журавской группы в Приднепровской Лесостепи, а в целом для Скифии — от памятников архаических (келермесского типа) к памятникам среднескифского времени определен в пределах первой половины VI в. до н. э.

Уточнения в общей хронологии скифских памятников, материалы античных поселений Нижнего Поднепровья позволяют проследить в развитии пока одну, очень важную для датировки категорию материальной культуры — бронзовые наконечники стрел, уточнить хронологические рамки типно-хронологических групп скифских наконечников стрел, выделенных А. И. Мелюковой: первая группа — VII — первая чет-

— третья группа — не позднее рубежу VI—V ст. — рубеж V—IV ст.

Уточнения хронологии разных групп памятников та наконечников стрел дает возможность для поиска решений ряда проблем ранней истории Скифии на основе археологических данных. Поява старожитнейшей скифского типа как в азиатскому, так и в Північнопричорноморському регіонах зафіксована в VIII, можливо IX ст. до н. е. Уточнення часу зміни наконечників першої на другу групу дозволило визначити час переходу пам'яток старшої журавської до пам'яток молодшої групи в Придніпровському Лісостепу і в цілому для Скіфії верхню межу побутування пам'яток келермесського типу не пізніше першої чверті VI ст., що співпадає з сучасним датуванням пам'яток майемірського етапу скифського часу Алтаю, пізні з яких відповідають келермеским за основними типами речей (вузда, зброя, дзеркала).

Чітко вималюється хронологічний пласт пам'яток часів походу Дарія в Скіфію. Визначення групи пам'яток, що існували протягом V ст. вирішує проблему кількості населення Степової Скіфії за часів Геродота. Отже, феномена малочисельності пам'яток і слабкої заселеності степів під час його візиту.

верть VI в. до н. э. Нижний хронологический рубеж не установлен. Время бытования новочеркасских и жаботинских наконечников VIII—VII вв. ограничено серединой VII в. до н. э.; вторая группа — VI — начало V в. до н. э. Первой половиной VI в. ограничивается бытование смешанных наборов стрел первой и второй группы; третья группа — не позднее рубежа VI—V вв. — рубеж V—IV вв. до н. э.

¹ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — Киев, 1983. — С. 66—68, 227—355.

² Петренко В. Г. Краснознаменские курганы скифского типа на Ставрополье // Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 78.

³ Петренко В. Г. Скифская культура на Северном Кавказе // АСГЭ. — 1983. — № 23. — С. 44.

⁴ Абрамова М. П. Погребения скифского времени Центрального Предкавказья // СА. — 1974. — № 2. — С. 202.

⁵ Галанина Л. К. Раннескифские уздечные наборы / по материалам Келермесских курганов // АСГЭ. — № 24. — С. 35. — Табл. 3, 14.

⁶ Галанина Л. К. Шлемы кубанского типа (вопросы хронологии и происхождения) // Культурное наследие Востока. — Л., 1985. — С. 173.

⁷ Лесков А. М. О хронологическом соотношении памятников начала железного века на юге Европейской части СССР // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С. 150; Смирнова Г. И. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // СА. — 1985. — № 4. — С. 43.

⁸ Членова Н. Л. Оленные камни как исторический источник. — Новосибирск, 1984. — С. 36. — Рис. 15, X.

⁹ Галанина Л. К. Раннескифские уздечные наборы... — С. 51, 53.

¹⁰ Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе // ВССА. — М., 1954. — С. 119—129.

¹¹ Лесков А. М. Курганы, находки, проблемы. — Л., 1981. — С. 99—109.

¹² Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. // С. 19, 22, 24, 28; Ильинская В. А. Скифы и Кавказ // АСГЭ. — 1983. — № 23. — С. 55, 56.

¹³ Тереножкин А. И. Киммерийцы. — Киев, 1976. — С. 12.

¹⁴ Грязнов М. П. Аржан — царский курган раннескифского времени. — Л.: Наука, 1980. — 90 с.

¹⁵ Тереножкин А. И. Рец. на кн.: Грязнов М. П. Аржан — царский курган раннескифского времени // СА. — 1982. — № 3. — С. 267—270.

¹⁶ Марсадолов Л. С. Хронология курганов Алтая VIII—IV вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1985. — С. 10, 11.

¹⁷ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вып. Д1—4. — С. 16—21, табл. 1, 2.

¹⁸ Rau P. Die graber der Fruher Eisenzeit im Unteren Wolgagebiet. Verlag: Volkskommisariat fur Bildungswesen der Wolga deutschen Republik. — Pokrowsk, 1929. — S. 89. — Taf. 1.

¹⁹ Ілїнська В. А. Бронзові наконечники так званого жаботинського та новочеркаського типів // Археологія. — 1973. — № 12. — С. 13—27.

²⁰ Бобринский А. А. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 г. в Чигиринском уезде Киевской губ. // ИАК. — 1905. — № 14. — С. 31.

²¹ Либеров П. Д. Хронология памятников Поднепровья скифского времени // ВССА. — М., 1954. — С. 152.

²² Ковпаненко Г. Т. Племена скифского часу на Ворскле. — К., 1967. — С. 139. — Рис. 43; Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — Киев, 1981. — С. 34. — Рис. 25; С. 11. — Рис. 8, 1.

²³ Галанина Л. К. Скифские древности Поднепровья // САИ. — 1977. — Табл. 19, 16—20; 15, 12—29.

²⁴ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. // Там же. — 1967. — Вып. Д1—4. — С. 44, сноска 117.

²⁵ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — Киев, 1975. — С. 59.

²⁶ Рабинович Б. З. О датировке некоторых курганов Среднего Поднепровья // СА. — 1936. — Т. 1. — С. 79—104.

²⁷ Мелюкова А. И. Вооружение скифов ...—С. 17, табл. 1; Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скифского времени. — М., 1981. — С. 30—33, рис. 13, 14.

²⁸ Копейкина Л. В. Расписная родосско-ионийская ойнохойя из кургана Темир-гора // ВДИ. — 1972. — № 1. — С. 149—156.

²⁹ Прушевская Е. Родосская ваза и бронзовые вещи из могилы на Таманском полуострове // ИАК. — 1917. — № 73. — С. 57, рис. 18.

³⁰ Максименко В. Е. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. — Ростов, 1983. — С. 26, рис. 9; Датування амфори: кінець VII—початок VI ст. до н. е.: Grace V. Samian amphoras. — Nesperia, Athenes. — 1971. — Vol. 40, N 1. — P. 71. — Pl. 15, 2.

³¹ Медведская И. Н. Металлические наконечники стрел Переднего Востока и Евразийских степей II — первой половины I тыс. до н. э. // СА. — 1980. — № 4. — С. 31.

³² Пиотровский Б. Б. История и культура Урарту. — Ереван, 1944. — С. 187, рис. 53; Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья. — Л., 1949. — Табл. 10; Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур. — Ереван, 1950. — Вып. 1. — С. 55, рис. 55; Вып. 2. —

1952. — С. 28, рис. 11; *Пиотровский Б. Б.* Ванское царство. — М., 1959. — С. 240, рис. 81.
- ³³ *Sulimirski T.* Scythian antiquities in Western Asia. — Artibus Asia, New York, 1954. — XVII, 17, 3—4. — P. 313. *Мартиросян А. А.* Город Тейшебаини. — Ереван, 1961. — С. 134; *Белявский В. А.* Вавилон легендарный и Вавилон исторический. — М., 1971. — С. 80; *Дьяконов И. М.* История Мидии. — М.; Л., 1956. — С. 318.
- ³⁴ *Мартиросян А. А.* Аргиштихинили // Археол. памятники Армении. — 1974. — Вып. 8. — С. 173. — Рис. 108.
- ³⁵ *Покровская Е. Ф.* Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. — 1973. — № 4. — С. 169.
- ³⁶ *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы ... — С. 62; *Смирнова Г. И.* Основы хронологии ... С. 43.
- ³⁷ *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ. — 1966. — Вып. Д1-27, № 3. — С. 56.
- ³⁸ *Тереножкин А. И.* Погребения раннескифского времени у с. Рыжановка // МИА. — 1965. — № 130. — С. 213—214.
- ³⁹ *Пиотровский Б. Б., Иссен А. А.* Моздокский могильник. — Л., 1940. — С. 48; *Вишневская О. А.* Культура сакских племен низовьев Сыр-Дарьи в VII—V вв. до н. э. — М., 1973. — С. 120; *Марсадалов Л. С.* Хронология курганов ... — С. 10.
- ⁴⁰ *Смирнов К. Ф.* Савроматы. — М., 1964. — С. 155; *Кузьмина Е. Е.* Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии // САИ. — 1966. — Вып. В4—9. — С. 143, табл. 13; *Сарианида В. И.* Зеркала древней Бактрии // СА. — 1981. — № 1. — С. 288.
- ⁴¹ *Рабинович Б. З.* О датировке некоторых курганов... — С. 85; *Брашинский И. Б.* Раскопки скифских курганов на Нижнем Дону // КСИА АН СССР. — 1973. — № 133. — С. 56.
- ⁴² *Петренко В. Г.* Правобережье Среднего Поднепровья... — С. 35.
- ⁴³ *Рабинович Б. З.* О датировке некоторых курганов... — С. 90.
- ⁴⁴ *Скуднева В. М.* Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии // ТГЭ. — 1962. — Т. 7. — С. 12.
- ⁴⁵ *Кузьмина Е. Е.* Металлические изделия... — С. 69; *Сарианида В. И.* Зеркала древней Бактрии... — С. 288—292.
- ⁴⁶ *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII—IV вв. ... — Рис. на с. 97; *Артамонов М. И.* Саркел-Белая Вежа // МИА. — 1958. — № 62. — С. 29, рис. 16, 1.
- ⁴⁷ *Ольговский С. Я.* Цветная металлообработка в греческих городах Северо-Западного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1982. — С. 16.
- ⁴⁸ *Граков Б. М.* Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям та Приураллям в архаїчну епоху? // Археологія. — 1947. — Т. 1. — С. 29; *Скуднева В. М.* Скифские зеркала... — С. 24.
- ⁴⁹ *Книпович Т. Н.* Некрополь на территории Ольвии // КСИМК. — 1941. — № 10. — С. 112;
- ⁵⁰ *Boardman J.* Excavation in Chios. 1952—1955. Greek emporio // The British school of archaeology at Athenes. — Thames and Hudson. — 1967. — P. 103, fig. 60, e.
- ⁵¹ *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы... — С. 14, табл. 2; *Sulimirski T.* Scytowie na Zahodnem Podolu. — Lwow, 1936. — Tabl. 5, 1; *Акригас П. Г.* Археологические работы в Кабарде в 1954 г. // Учен. зап. Кавказ. НИИ. — 1955. — Т. 10. — С. 43, рис. 7, 8; *Крупнов Е. И.* Древняя история и культура Кабарды. — М., 1957. — С. 138; *Халилов Дж. А.* Археологические находки «скифского» облика и вопрос о «Скифском царстве» на территории Азербайджана // МИА. — 1971. — № 177. — С. 186.
- ⁵² *Смирнов К. Ф.* Вооружение савроматов // Там же. — 1961. — № 101. — Рис. 15, Д; *Смирнов К. Ф., Петренко В. Г.* Савроматы Поволжья и Южного Приуралья // САИ. — 1963. — Вып. Д1-9. — Табл. 29, 14.
- ⁵³ *Скуднева В. М.* Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии // ЗОАО. — 1961. — Т. 1/34. — С. 60, сл.
- ⁵⁴ *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы... — С. 107; *Капошина С. И.* О скифских элементах в культуре Ольвии // МИА. — 1956. — № 50. — С. 159.
- ⁵⁵ *Фурманська А. І.* Бронзоліварне ремесло в Ольвії // Археологія. — 1963. — Т. 15. — С. 66.
- ⁵⁶ *Онайко Н. А.* Античный импорт... — № 134. — С. 30.
- ⁵⁷ *Ильинская В. А.* Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — Киев, 1968. — С. 152; *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII—IV вв. ... — С. 44.
- ⁵⁸ *Петренко В. Г.* Правобережье Среднего Поднепровья... — С. 44.
- ⁵⁹ *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы... — С. 22.
- ⁶⁰ *Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И.* Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — Киев, 1980. — С. 53; *Кореняко В. А., Лукьяшко С. И.* Новые материалы раннескифского времени на левобережье Нижнего Дона // СА. — 1982. — № 3. — С. 157.
- ⁶¹ *Пиотровский Б. Б.* Кармир-Блур. — С. 57, рис. 34; С. 70, рис. 44; *Пиотровский Б. Б.* История и культура Урарту... — С. 226, рис. 68—70.
- ⁶² *Лейпунська Н. О.* Класифікація амфор архаїчного часу з Ольвії // Археологія. — 1973. — № 8. — С. 50.
- ⁶³ *Брашинский И. Б.* Методы исследования античной торговли. — Л., 1984. — С. 101.

- ⁶⁴ Grace V. Samian amphoras ... Fig. 2, 1, 2, Pl, 15, 1.
- ⁶⁵ Рубан В. В. О датировке Ягорлицького поселення // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980. — С. 112, рис. 1, 2, 3, 5—7; Рубан В. В. Керамика Ягорлицького поселення из собрания Херсонского музея // СА. — 1983. — № 1. — С. 286, рис. 1, 1—3, 11, 12.
- ⁶⁶ Амфори: Dupont P. Amphores commerciales archaïques de la Grece de l'est. — PP, 204—217, 1982, fasc. p. 203—206; Dupont P. Classification et determination de provenance des ceramiques grecques orientales archaïques d'Istros. — Dacia. — 1983. — Vol. 27, N 1/2. — P. 42, fig. 19. Глечник: Dimitriu S. Cartierul de locuinte din zona de vest a cetatii in epoca arhaica // Histria, 11, 1966. — NN 587, 645; Technau W. Griechische Keramik im Samischen Neigraon // AM. — 1929. — Bd 54, r. 29. — Abb. 21.5.
- ⁶⁷ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья... с. 44, 71; Онайко Н. А. Античный импорт... с. 61, № 145.
- ⁶⁸ Ильинская В. А. Там же. — С. 67.
- ⁶⁹ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. К истории Ольвийской сельской округи // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980. — С. 3—18.
- ⁷⁰ Rau P. Die graber der Fruhen Eisenzeit... — S. 25—27; Фурманская А. И. Ливарні форми з розкопок Ольвії // АП УРСР. — 1958. — Т. 7. — С. 40—41, рис. 1; Островерхов А. С. Обробка кольорових металів на античних поселеннях // Археологія. — 1981. — № 36. — С. 26—37; Ольговський С. Я. Спектральний аналіз мідних та бронзових виробів з Ягорлицького поселення // Там же. — С. 37—41; Ольговський С. Я. Цветной металл с Березани // СА. — 1980. — № 4. — С. 190—201; Марченко К. К., Доманский Я. И. Комплекс находок на поселении Старая Богдановка-2 // АСГЭ. — 1983. — № 24. — С. 70—71.
- ⁷¹ Іллінська В. А. Бронзові наконечники... — С. 13—27; Островерхов А. С. Обробка кольорових металів... С. 26, 27.
- ⁷² Фурманская А. И. Меднолитейное ремесло в Ольвии: Дис. ... канд. ист. наук // НА ИА АН УССР. — Ф. 12. — № 401. — С. 54.
- ⁷³ Фурманская А. И. Меднолитейное ремесло...—С. 54; Фурманская А. И. Ливарні форми... — С. 41.
- ⁷⁴ Марченко И. Д. Позднеархаическая мастерская оружейника в Пантиканее // СА. — 1971. — № 2. — С. 148—156.
- ⁷⁵ Мелюкова А. И. Вооружение скифов... — С. 21.
- ⁷⁶ Фурманская А. И. Меднолитейное ремесло... — С. 55; Скуднова В. М. Погребения с оружием... — С. 63.
- ⁷⁷ Медведская И. Н. Металлические наконечники... — С. 36.
- ⁷⁸ Ebert M. Ausgrabungen auf dem gute Maritzyn // PZ. — 1913. — Bd 5, Ab. 14. Датування чорнолакової кіліка 525—480 рр. до н. е.: Sparkes B., Talcott L. Black and plain pottery of the 6, 5, 4 cent. B. C. // The Athenian Agora. Results of excavations, conducted by the american school of classical studies at Athens. — Princeton, New Jersey. — 1970. — Part 1, 2. — P. 263. — NN 403—411; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья... — С. 174, 175, табл. 34, 35; Галанина Л. К. Скифские древности... — Табл. 6, 1—11; 13, 1—9.
- ⁷⁹ Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — Киев, 1984. — С. 33; датування чорнолакової чашечки близько 500 р. до н. е.: Sparkes B., Talcott L. Op. cit. — P. 304. — N 973.
- ⁸⁰ Брашинский И. Б. Раскопки скифских курганов... — С. 60, рис. 22.
- ⁸¹ Онайко Н. А. Архаический Торик. — М., 1980. — С. 68.
- ⁸² Histria I. Editura academei republicii populare Romania. — 1954. — P. 370, fig. 163a, 166; P. 376, fig. 181.
- ⁸³ Рубан В. В. О хронологии раннеантичных поселений Бугского лимана // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — Киев, 1982. — С. 103—107.
- ⁸⁴ Тереножкин А. И., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — Киев, 1973. — С. 169.
- ⁸⁵ Силантьева Л. Ф. Некрополь Нимфея // МИА. — 1954. — № 69. — С. 56—62, рис. 25.
- ⁸⁶ Онайко Н. А. Античный импорт... — № 168. — С. 61; Alexandrescu P. La ceramica d'eroque et classique (VII—IV s.). — Bucuresti, 1978, N 519; Sparkes B. A., Talcott L. Op. cit. — P. 268. — NN 469—472.
- ⁸⁷ Капошина С. И. Погребения скифского типа в Ольвии // СА. — 1950. — Т. 13. — С. 205—207, рис. 1—6. Датування аналогічного кіліка див. прим. 85.
- ⁸⁸ Онайко Н. А. Античный импорт... — С. 61. — №№ 166, 175.
- ⁸⁹ Мозолевский Б. Н., Николова А. В. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1980 г. // НА ИА АН УССР. — 1980/11. — С. 39; чорнолакова чашечка не пізніше другої чверті V ст.: Sparkes B. A., Talcott L. Op. cit. — P. 304. — NN 973, 979.
- ⁹⁰ Коровина А. К. К вопросу об изучении Семибратных курганов // СА. — 1957. — № 2. — С. 174.
- ⁹¹ Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе у г. Днепрпетровска // Скифия и Кавказ. — Киев, 1980. — С. 88, рис. 28; Boardman J. Excavations in Chios..., Fig. 126. — NN 945, 954; Рубан В. В. О хронологии раннеантичных поселений... — С. 109; Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. — Л., 1980. — С. 108. — №№ 8, 11.

⁹² Отрощенко В. В., Болдин Я. И., Гошко Т. Ю. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 г. // НА ИА АН УССР. — 1981/10. — С. 19; Скифос — третья четверть V ст.: Горбунова К. С. Аттические вазы группы St-Valentin // ТГЭ. — 1972. — Т. 13. — С. 70. — № 11. — Рис. 9а.

⁹³ Ключко В. И. Отчет Стеблевского отряда Черкасской экспедиции за 1983 г. // НА ИА АН УССР. — 1983/115. — С. 11, 17; обидва кургани датуються за амфорами не пізніше середини V ст.: Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА. — 1960. — № 83. — С. 72, табл. 2, 7, 8. — С. 81; Табл. 7, 18.

⁹⁴ Мурзин В. Ю., Ролле Р., Бунятян Е. П. и др. Работы Чертомлыцкой экспедиции в 1984 г. // НА ИА АН УССР. — 1984/52. — С. 29; чорнолакова чашечка другої половини V ст.; Sparkes V. A., Talcott L. Op. cit. — P. 294. — NN 816—820.

⁹⁵ Мозолевский Б. Н., Николова А. В. Отчет о работе Чкаловского отряда Орджоникидзевской экспедиции // НА ИА АН УССР. — 1981/6а. — С. 22; В тризні ніжка хіоської опуклогорлої амфори не пізніше третьої чверті V ст.: Рубан В. В. О хронологии раннеантичных поселений ... Рис. 9, тип. VI B; в похованні — фасоська амфора V ст.: Зеест И. Б. Керамическая тара ... — С. 80. — Табл. VI, 16 б.

⁹⁶ Кубишев А. И., Шилова Ю. А. Раскопки Софиевского отряда Херсонской экспедиции в 1972 г. // НА ИА АН УССР. — 1972/23. — С. 115; чорнолаковий глечик 420—400 рр. до н. е.: Sparkes V. A., Talcott L. Op. cit. — P. 255. — N 281.

⁹⁷ Черненко Е. В. Погребения с оружием из некрополя Нимфея // Древности Восточного Крыма. — Киев, 1970. — С. 198.

⁹⁸ Кубишев А. И., Николова А. В., Полин С. В. Скифские курганы у Львова на Херсонщине // Древности Степной Скифии. — Киев, 1962. — С. 135, рис. 6; Полин С. В. Захоронение скифского воина-дружиинника у с. Красный Подол на Херсонщине // Вооружение скифов и сарматов. — Киев, 1984. — С. 109; Битковский О. В., Полин С. В. Скифский курган у с. Богдановка // Скифы Северного Причерноморья. — Киев, 1986; Евдокимов Г. Л., Фридман М. М. Скифские курганы у с. Первомаевка // Там же.

В. Д. ГОПАК

Технологія ковальської справи у населення Лісостепу в VI—XIII ст. н. е.

Однією з найважливіших галузей ремесла давньоруського населення східноєвропейського Лісостепу була залізообробка.

Багаторічні масові дослідження ранньослов'янських та давньоруських залізних виробів, результати яких в більшості опубліковані¹, дають можливість простежити процес розвитку технології ковальської справи у населення Лісостепу Східної Європи протягом другої половини I та початку II тис. н. е., тобто в період виникнення та розвитку Давньоруської держави. (Хронологічні межі пам'яток та кількість досліджених з них виробів подані в табл.).

Інструменти. Археологічні матеріали показують, що вже на початку другої половини I тис. н. е. у східнослов'янських ковалів існували всі основні види ковальських інструментів, конструкція яких була настільки досконалою, що майже не змінилася до нашого часу.

Весь ковальський інструмент за призначенням можна поділити на чотири групи:

- а) для утримування нагрітої заготовки під час кування;
- б) для кування, правки та рубання металу;
- в) на якому кують метал;
- г) для вимірювання.

Інструменти *першої групи* — ковальські кліщі — досить численні. Найбільш ранніми з них є дві пари виробів з Пастирського городища (рис. 1, 1, 2)². На південнобузьких городищах Червоне (рис. 1, 3) та Сажки (колекція Вінницького державного педагогічного інституту, розкопки П. І. Хавлюка) знайдено кліщі X—XI ст. Всі вони повністю аналогічні кліщам давньоруського часу³.

Вірогідно, що ранньослов'янським та давньоруським ковалям було відоме застосування шпидиря та зажимного кільця для закріплення розжареної заготовки в кліщах, які вживалися і в значно ранній період. Зокрема, ці пристрої виявлено на кліщах римського часу у похованні коваля поблизу с. Колотинець (Польща), в Дессау (Німеччина)⁴.